

WERKBOEK NIVEAU 4

Kraam, kind en jeugd in het ziekenhuis

MBO

TRAJECT
V&V

VERPLEEGKUNDIGE

ThiemeMeulenhoff

Kraam, kind en jeugd in het ziekenhuis

**G. van den Aker
C. Dirkse
N. Dorenbos
M.B. Haak
H.P.M. van der Maat**

Colofon

Auteur

G. van den Aker
C. Dirkse
N. Dorenbos
M.B. Haak
H.P.M. van der Maat

Redactie

C.A. Abrahamse
M.H.A.J. Gloudemans

Vormgeving en omslag

Studio Fraaj, Rotterdam

Fotografie omslag

Peter Bak, Rotterdam

Opmaak

Imago Mediabuilders,
Amersfoort

Fotografie

© Bol.com; Joke Jansen /
Nationale beeldbank;
kidzpartykist.nl; Karin
Ligthart Fotografie; Frank
Muller / Zorg in beeld;
Shutterstock; Hans Vroege

Tekenwerk

© Ad Gruter, Nieuwegein

Overige beelden

© Elkerliek Ziekenhuis,
's-Hertogenbosch; KNOV,
Utrecht, Spaarne
Ziekenhuis, Haarlem

Over ThiemeMeulenhoff

ThiemeMeulenhoff ontwikkelt zich van educatieve uitgeverij tot een learning design company. We brengen content, leerontwerp en technologie samen. Met onze groeiende expertise, ervaring en leeroplossingen zijn we een partner voor scholen bij het vernieuwen en verbeteren van onderwijs. Zo kunnen we samen beter recht doen aan de verschillen tussen lerenden en scholen en ervoor zorgen dat leren steeds persoonlijker, effectiever en efficiënter wordt.

Samen leren vernieuwen.

www.thiememeulenhoff.nl

ISBN 978 90 06 91068 1

Eerste druk, eerste oplage, 2017

© ThiemeMeulenhoff, Amersfoort, 2017

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 23 augustus 1985, Stbl. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie (PRO), Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp (www.stichting-pro.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet) dient men zich tot de uitgever te wenden. Voor meer informatie over het gebruik van muziek, film en het maken van kopieën in het onderwijs zie www.auteursrechtenonderwijs.nl.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Deze uitgave is volledig CO₂-neutraal geproduceerd.
Het voor deze uitgave gebruikte papier is voorzien van het FSC®-keurmerk.
Dit betekent dat de bosbouw op een verantwoorde wijze heeft plaatsgevonden.

Rondleiding door dit werkboek

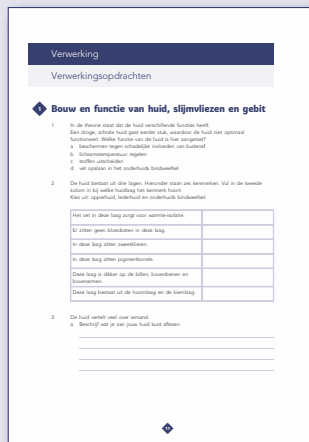
Het werkboek is verdeeld in thema's. Een thema in het werkboek sluit precies aan bij een thema in de theorie.

Themaopening

Je leest waar het thema over gaat en welke hoofdstukken en onderwerpen aan de orde komen.

In dit werkboek staan verschillende soorten opdrachten. Deze helpen je om je de benodigde vakkennis en beroepsvaardigheden eigen te maken.

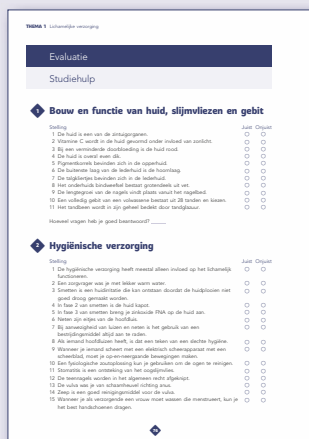
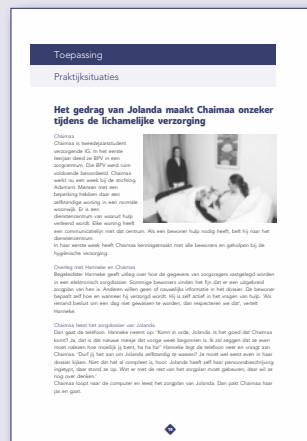
Verwerking

Verwerkingsopdrachten helpen je de theorie te leren en te begrijpen. Ze zijn geordend per hoofdstuk.

Toepassing
Praktijksituaties ▶ hiermee pas je de theorie toe in realistische praktijkbeschrijvingen.

Vaardigheden ▶ om de benodigde beroepsvaardigheden aan te leren.

Themaopdrachten ▶ grotere opdrachten waarmee je met de kennis en vaardigheden aan de slag gaat. Je werkt dan ook aan belangrijke algemene vaardigheden als samenwerken, informatie zoeken, presenteren, kritisch denken, plannen en problemen oplossen.

Evaluatie

Studiehulp ▶ een zelftoets waarmee je controleert of je de theorie kent. Antwoorden zijn op te vragen bij je docent.

Evaluatie ▶ evalueren en reflecteren zijn belangrijke vaardigheden voor jouw toekomstige beroep: zet na elk thema op een rij wat je goed beent en wat je actiepunten zijn.

Vaardigheden

Een vaardigheid heeft een vaste opbouw:
Oriënteren ▶ Oefenen ▶ Toepassen ▶ Transfer

Observatielijsten

Bij de meeste vaardigheden horen observatielijsten. Die vind je direct achter in dit werkboek. De observatielijsten zijn geordend per thema. Bovenaan staat bij welke vaardigheid de observatielijst hoort. Een observatielijst kun je gemakkelijk uit je werkboek halen. Zo kun je ze in de klas of in je BPV laten invullen.

Observatielijsten	
Thema 1 Lichamelijke verzorging 277	
Zorgvrager wassen op bed 277	
Zorgvrager wassen op bed met wondplek 281	
Zorgvrager wassen bij de wondplek, onder de doosje of in bad 285	
Heren wassen op bed 289	
Zorgvrager die zelf op bed toiletisch scheren met een elektrisch scheersapparaat 291	
Zorgvrager die zelf op bed toiletisch scheren met scheren en schuim 292	
Tandpoetsen van een zorgvrager die zelf op bed toiletisch 295	
Gedragsovereenkomsten van een zorgvrager die zelf op bed toiletisch 307	
Maatregelen volgen van een zorgvrager die zelf op bed toiletisch 309	
Theoretische kennis van een spiegelbeeld waarnemen 303	
Theoretische kennis van een spiegelbeeld waarnemen 303	
Theoretische kennis van een spiegelbeeld waarnemen 303	
Hypothese verzorging van een baby 307	
Thema 2 Help bieden bij de opname van voeding en vocht 309	
Help bieden aan een zorgvrager die zelf niet kan eten en drinken 309	
Planvoeding geven 311	
Thema 3 Help bieden bij de vitschieding 313	
Help bij het gebruik van een pi op bed 313	
Help bij het gebruik van een draagstoel 317	
Verplaatsen van een incontinentiepot 319	
Konink Kater of incontinentiepot verwijderen 321	
Konink Kater verwijderen 325	
Verwijderen van een incontinentiepot 327	
Leunende vliegt toestellen 329	
Maatregelen bijvallen of kledingstukken aanbrengen 331	
Help bieden bij het reusert verwijderen van ontlasting 333	
Help bieden bij braken 335	
Help bieden bij braken 337	
Help bieden bij het uitvoeren van een temperatuur meting 339	
Thema 4 Hygiënisch en ergonomisch verplaatsen werken 341	
Handen wassen met alcoholvrij zeep 341	
Handen desinfecteren met alcoholvrij 343	
Alles in de vingers van een vinger beschermen 345	
Graven van een schot of staal vasthouden 347	

Vaardigheden	
Bed opmaken, zonder dat de zorgvrager in bed ligt	
Oriënteren	
1	Beslutter de theorie van het opmaken van het bed zonder zorgvrager
2	Beslutter de beschrijving van deze vaardigheid
Verbanding	
1	Verde de zorgvrager vast te gaan gebouwen
2	Leg de lat de volgende handelingen klaar
van eenmaal handdoeken, een oerschoot en een wondnet	
Voor een bed in de woonkamer	
Handdoeken:	
- handdoeken;	
- dekbed;	
- kussen en dekbedkussen	
Voor een langzorgbed	
- kussen en dekbedkussen	
- dekbed;	
- dekbedkussen	
3	Creëer voldoende werkruimte rondom het bed
4	Zet het bed op wendhoogte
5	Plaats een of twee matrasen aan het voeteneinde van het bed
6	Verwijder het bed van de muur
7	Verwijder het bed van de muur en van de vloer
Uitvoering	
7	Teel bij het op contact met uithoudingsgereedschap en bloed handdoeken en/of oerschoot aan
8	Leg de kussen op de matrasen
9	Maak kussen en dekbed aan
10	Laat de vingers het opmaken van het bed op de je niet te veel met het beddegoed opmaken in verband met hygiëne
11	Zorg ervoor dat tijdens de werkzaamheden het voldoende dat men mogelijk in contact met het lichaam van de patiënt komt in verband met hygiëne
12	Maak een of twee matrasen in de vloer en leg de matrasen in de vloer
13	Handdoeken en dekbedkussen in de vloer plaatsen in de woonkamer
14	Die het oerschoot in de woonkamer
15	Leg het wondnet aan op de vloer
16	Die het oerschoot in de woonkamer
17	Al het bed maken van eenmaal, het je het bed

Iconen helpen je op weg

In de kantlijn staan icoontjes. Die geven aan wat je in de opdracht kunt verwachten.

geeft aan dat je een deel van de theorie (nog een keer) leest om de vraag te kunnen beantwoorden.

bij deze opdracht werk je samen met anderen.

bij deze opdracht heb je een computer met internet nodig om informatie op te zoeken.

bij deze opdracht werk je aan je schrijfvaardigheden, bijvoorbeeld met het schrijven van een uitgebreid antwoord, verslag of rapport.

bij deze opdracht laat je de uitkomsten zien in een mondelinge presentatie.

geeft aan dat het gaat om een creatieve opdracht.

Werken met dit werkboek

Vind je het prettig om eerst de theorie te lezen en dan te kijken of je het weet en begrepen hebt? Lees dan eerst de theorie en maak daarna de verwerkingsvragen. Ben je meer iemand die het liefst de theorie doorneemt aan de hand van vragen? Start dan met de verwerkingsvragen en leg je theorieboek ernaast.

Werk je het liefst vanuit de praktijk? Begin dan met een praktijksituatie of een thema-opdracht en kijk of je de vragen kunt beantwoorden met de informatie uit de theorie.

Inhoudsopgave

Thema 1 Oriëntatie op kraam, kind, jeugd in het ziekenhuis 13

Verwerking 14

Verwerkingsopdrachten 14

- Hoofdstuk 1 Zorgvragers op de afdeling Verloskunde, Kraamafdeling en Kinderafdeling 14
- Hoofdstuk 2 Geschiedenis van de obstetrie-, kraam- en kinderverpleegkunde en voorzieningen 15
- Hoofdstuk 3 Proces van intake tot beëindiging zorgverlening 19
- Hoofdstuk 4 Het verpleegkundig proces 21

Toepassing 25

Praktijksituaties 25

- Daniel valt uit zijn hoogslaper 25
- Een bezoek aan het museum 30
- Eva en Maarten kiezen voor het Moeder en Kindcentrum met de bevalsuites 32

Themaopdrachten 35

Evaluatie 37

Studiehulp 37

- Hoofdstuk 1 Zorgvragers op de afdeling Verloskunde, Kraamafdeling en Kinderafdeling 37
- Hoofdstuk 2 Geschiedenis van de obstetrie-, kraam- en kinderverpleegkunde en voorzieningen 37
- Hoofdstuk 3 Proces van intake tot beëindiging zorgverlening 38
- Hoofdstuk 4 Het verpleegkundig proces 38

Evaluatie en reflectie 40

Thema 2 De normale zwangerschap 42

Verwerking 43

Verwerkingsopdrachten 43

- Hoofdstuk 5 Ontstaan en ontwikkeling van de zwangerschap 43
- Hoofdstuk 6 Lichamelijke en geestelijke veranderingen tijdens de zwangerschap 46
- Hoofdstuk 7 Prenatale zorg 49
- Hoofdstuk 8 Lichamelijke verzorging en levenswijze van de zwangere 52

Toepassing 56

Praktijksituaties 56

- Larissa is op jonge leeftijd zwanger 56
- Controle tijdens de zwangerschap van Sigrid en Eva 59
- Hanna en Leo krijgen hun eerste kind 62

Vaardigheden 65

- Doptone gebruiken 65
- CTG-apparaat aansluiten 68
- Uteruscontracties controleren door uitwendige palpatie 73

Themaopdrachten 76

Evaluatie 77

Studiehulp 77

- Hoofdstuk 5 Ontstaan en ontwikkeling van de zwangerschap 77
- Hoofdstuk 6 Lichamelijke en geestelijke veranderingen tijdens de zwangerschap 77
- Hoofdstuk 7 Prenatale zorg 78
- Hoofdstuk 8 Lichamelijke verzorging en levenswijze van de zwangere 78

Evaluatie en reflectie 79

Thema 3 De normale bevalling 81

Verwerking 82

Verwerkingsopdrachten 82

- Hoofdstuk 9 Bevallingslocaties 82
- Hoofdstuk 10 Anatomie en fysiologie van de normale bevalling 84
- Hoofdstuk 11 Verpleegkundige zorg tijdens de bevalling 88
- Hoofdstuk 12 Verpleegkundige zorg direct na de bevalling 91

Toepassing 95

Praktijksituaties 95

- De bevalling van Sascha 95
- Een drukke dienst voor Caroline 98
- Sascha bevalt op de baarkruk 102

Vaardigheden 105

- Hulp bieden bij ontspannen tijdens het baringsproces 105
- Verlosbed (dwarsbed) opmaken 108
- Assisteren bij een vaginaal toucher 110
- Vruchtwater opvangen voor onderzoek 114
- Assisteren van de arts of verloskundige tijdens de partus 117
- Materialen klaarzetten voor het hechten van een perineumwond 121
- Wegen van de pasgeborene 124
- Vitamedruppels geven aan de baby 126
- Begeleiden van de zorgvrager bij het douchen 128
- Wassen van de zorgvrager op bed 131
- Uitvoeren van PKU/CHT/AGS-screening bij de baby (hielprik) 135

Themaopdrachten 136

Evaluatie 137

Studiehulp 137

- Hoofdstuk 9 Bevallingslocaties 137
- Hoofdstuk 10 Anatomie en fysiologie van de normale bevalling 137
- Hoofdstuk 11 Verpleegkundige zorg tijdens de bevalling 138
- Hoofdstuk 12 Verpleegkundige zorg direct na de bevalling 138

Evaluatie en reflectie 139

Thema 4 Het normale kraambed 141

Verwerking 142

Verwerkingsopdrachten 142

Hoofdstuk 13 Verpleegkundige zorg tijdens de kraamperiode 142

Hoofdstuk 14 Voeding van de pasgeborene 146

Hoofdstuk 15 Verzorging van de pasgeborene 150

Toepassing 153

Praktijksituaties 153

Baby Jesse kan nog niet naar huis 153

Lieke heeft stuiving 155

Vera wordt onwel na de bevalling 157

Vaardigheden 159

De baarmoederstand controleren 159

De baby aanleggen aan de borst 162

De baby aanleggen bij gestuwde borsten 165

Flesvoeding geven 168

Kolven met de handkolf/elektrische kolf 171

Cupfeeden of voeden met een lepeltje 174

De ademhaling van de pasgeborene tellen 177

De pasgeborene temperaturen 180

Een pasgeborene warm houden met kruiken 183

Een luier verschonen 186

De baby baden 189

Opmaken van het bedje voor de pasgeborene 193

Themaopdrachten 196

Evaluatie 197

Studiehulp 197

Hoofdstuk 13 Verpleegkundige zorg tijdens de kraamperiode 197

Hoofdstuk 14 Voeding van de pasgeborene 197

Hoofdstuk 15 Verzorging van de pasgeborene 198

Evaluatie en reflectie 199

Thema 5 Normale groei, ontwikkeling en verzorging 201

Verwerking 202

Verwerkingsopdrachten 202

Hoofdstuk 16 Groei, ontwikkeling en verzorging van de zuigeling 202

Hoofdstuk 17 Groei, ontwikkeling en verzorging van de peuter 205

Hoofdstuk 18 Groei, ontwikkeling en verzorging van de kleuter 209

Hoofdstuk 19 Groei, ontwikkeling en verzorging van het schoolkind 211

Hoofdstuk 20 Groei, ontwikkeling en verzorging van de puber 214

Toepassing 217

Praktijksituaties 217

- Inge heeft nachtdienst op de Kinderafdeling 217
- Peuter- en kleuterbureau met Karlijn 220
- Puber Sander heeft brandwonden 223

Vaardigheden 225

- Meten van de lengte van een kind 225
- Meten van de schedelomtrek 228

Themaopdrachten 231

Evaluatie 232

Studiehulp 232

- Hoofdstuk 16 Groei, ontwikkeling en verzorging van de zuigeling 232
- Hoofdstuk 17 Groei, ontwikkeling en verzorging van de peuter 232
- Hoofdstuk 18 Groei, ontwikkeling en verzorging van de kleuter 233
- Hoofdstuk 19 Groei, ontwikkeling en verzorging van het schoolkind 233
- Hoofdstuk 20 Groei, ontwikkeling en verzorging van de tiener 234

Evaluatie en reflectie 235

Thema 6 Het zieke kind 237

Verwerking 238

Verwerkingsopdrachten 238

- Hoofdstuk 21 Het zieke kind in het ziekenhuis 238
- Hoofdstuk 22 Preoperatieve en postoperatieve zorg 243
- Hoofdstuk 23 Zorg bij kindermishandeling 245

Toepassing 248

Praktijksituaties 248

- Student Mayda observeert kinderen met pijn 248
- Student Monique begeleidt Janniek en haar ouders bij een operatie 252
- Verpleegkundige Anisha begeleidt mishandelde baby Ryan en zijn ouders 255

Themaopdrachten 258

Evaluatie 259

Studiehulp 259

- Hoofdstuk 21 Het zieke kind in het ziekenhuis 259
- Hoofdstuk 22 Preoperatieve en postoperatieve zorg 259
- Hoofdstuk 23 Zorg bij kindermishandeling 260

Evaluatie en reflectie 261

Thema 7 Aandoeningen aan de luchtwegen 263

Verwerking 264

Verwerkingsopdrachten 264

- Hoofdstuk 24 Keel-, neus- en oorproblemen bij kinderen 264
- Hoofdstuk 25 Kinderen met aandoeningen aan de luchtwegen 267
- Hoofdstuk 26 Chronische luchtwegaandoeningen bij kinderen 270

Toepassing 274

Praktijksituaties 274

Arno heeft een hazenlip 274

Sanne heeft astma 276

Mees heeft taaislijmziekte en een pneumonie 279

Vaardigheden 281

Kweek afnemen bij een zuigeling/kind voor onderzoek op RSV 281

Themaopdrachten 285

Evaluatie 287

Studiehulp 287

Hoofdstuk 24 Keel-, neus- en oorproblemen bij kinderen 287

Hoofdstuk 25 Kinderen met aandoeningen aan de luchtwegen 287

Hoofdstuk 26 Chronische luchtwegaandoeningen bij kinderen 288

Evaluatie en reflectie 289

Thema 8 Aandoeningen aan het maag-darmkanaal 291

Verwerking 292

Verwerkingsopdrachten 292

Hoofdstuk 27 Aangeboren afwijkingen van het maag-darmstelsel bij kinderen 292

Hoofdstuk 28 Maag-darmaandoeningen bij kinderen 294

Toepassing 299

Praktijksituaties 299

Lisa klaagt al weken over buikpijn 299

Baby Maartje heeft alsmaar krampen 302

Baby Wouter spuugt veel 304

Themaopdrachten 307

Evaluatie 308

Studiehulp 308

Hoofdstuk 27 Aangeboren afwijkingen van het maag-darmstelsel bij kinderen 308

Hoofdstuk 28 Maag-darmaandoeningen bij kinderen 308

Evaluatie en reflectie 310

Thema 9 Huidaandoeningen en infecties 312

Verwerking 313

Verwerkingsopdrachten 313

Hoofdstuk 29 Huidaandoeningen bij kinderen 313

Hoofdstuk 30 Infecties bij kinderen 317

Hoofdstuk 31 Besmettelijke kinderziekten 320

Toepassing 324

Praktijksituaties 324

Jurgen heeft een hersenvliesontsteking 324

Mirjam heeft kinkhoest 328

Simone en haar eczeem 331

Themaopdrachten 333

Evaluatie 334

Studiehulp 334

Hoofdstuk 29 Huidaandoeningen bij kinderen 334

Hoofdstuk 30 Infecties bij kinderen 334

Hoofdstuk 31 Besmettelijke kinderziekten 335

Evaluatie en reflectie 336

Thema 10 Ongelukken en chirurgie 338

Verwerking 339

Verwerkingsopdrachten 339

Hoofdstuk 32 Ongelukken met kinderen 339

Hoofdstuk 33 Chirurgische en orthopedische aandoeningen bij kinderen 343

Toepassing 348

Praktijksituaties 348

Kleuter Niels breekt zijn been 348

Joris loopt brandwonden op 351

Wilma loopt mee op de dagbehandeling 354

Themaopdrachten 357

Evaluatie 358

Studiehulp 358

Hoofdstuk 32 Ongelukken met kinderen 358

Hoofdstuk 33 Chirurgische en orthopedische aandoeningen bij kinderen 358

Evaluatie en reflectie 360

Thema 11 Klinisch redeneren, coördinatie, kwaliteitszorg, voorlichting 362

Verwerking 363

Verwerkingsopdrachten 363

Hoofdstuk 34 Klinisch redeneren 363

Hoofdstuk 35 Coördinatie en afstemmen van zorg 367

Hoofdstuk 36 Kwaliteitszorg 371

Hoofdstuk 37 Voorlichting, advies en instructie 374

Toepassing 379

Praktijksituaties 379

Een fluxus in het kraambed 379

De zwangerschap, de bevalling en het kraambed van Myra 383

Marjan als zorgcoördinator 386

Themaopdrachten 389

Evaluatie 390

Studiehulp 390

Hoofdstuk 34 Klinisch redeneren 390

Hoofdstuk 35 Coördinatie en afstemmen van zorg 390

Hoofdstuk 36 Kwaliteitszorg 391

Hoofdstuk 37 Voorlichting, advies en instructie 391

Evaluatie en reflectie 392

Thema 12 KKJ en samenleving 394

Verwerking 395

Verwerkingsopdrachten 395

Hoofdstuk 38 Maatschappelijke ontwikkelingen 395

Hoofdstuk 39 Ethische vraagstukken 397

Hoofdstuk 40 Wetgeving en financiering 398

Toepassing 402

Praktijksituaties 402

Een kraamsuite vol culturele gewoonten 402

Verpleegkundige Esther heeft gewetensbezwaren 406

Liesbeths verlof zit er bijna op 409

Themaopdrachten 412

Evaluatie 414

Studiehulp 414

Hoofdstuk 38 Maatschappelijke ontwikkelingen 414

Hoofdstuk 39 Ethische vraagstukken 414

Hoofdstuk 40 Wettelijke financiering 415

Evaluatie en reflectie 416

Observatielijsten 418

Thema 1

Oriëntatie op kraam, kind, jeugd in het ziekenhuis

Het krijgen van een kind is een belangrijke gebeurtenis in het leven en kan door allerlei omstandigheden, zoals leeftijd van (aanstaande) ouders, wel of niet aanwezig zijn van de partner en plaats van de bevalling heel divers zijn. De bevalling kan in Nederland nog thuis plaatsvinden. Ouders kunnen ook voor een ziekenhuisbevalling kiezen en in sommige gevallen is een ziekenhuisbevalling medisch gezien noodzakelijk. Het krijgen van een kind kan ook ziekten met zich meebrengen. Tijdens het opgroeien en ontwikkelen van het kind kunnen zich situaties voordoen, waarvoor medische hulp nodig is en een acute of geplande opname op een Kinderafdeling noodzakelijk is. Op de afdeling Verloskunde en de Kraam- en Kinderafdeling hebben in de loop der jaren veel ontwikkelingen plaatsgevonden, zoals veranderingen in procedures, andere naamgeving van disciplines, nieuwe voorzieningen en materialen. Daarnaast is de rol van het gezin steeds belangrijker geworden. Ouders en hun (ongeboren) kind krijgen tijdens het verblijf in het ziekenhuis te maken met een diversiteit aan zorgverleners, die hun zorg afstemmen op de behoeften van het gezin. Hierin is een grote rol weggelegd voor de verpleegkundige. Een belangrijke taak om de zorg goed af te stemmen is het verzamelen van gegevens. Dit blijft continu doorgaan in het verpleegkundige proces waarin de rol van (aanstaande) ouders erg belangrijk is. Bij een ziek kind bijvoorbeeld kunnen ouders helpen bij de informatieverstrekking, omdat het kind ziek is, het spannend vindt of nog te klein is om te antwoorden. Ouders spelen in het hele verpleegkundig proces een belangrijke rol en zullen op de hoogte moeten zijn van de zorgdoelen en interventies. Het voortdurend rapporteren en evalueren van de zorg draagt bij aan de coördinatie en continuïteit van het verpleegkundig proces.

Dit thema bevat verwerkingsopdrachten, praktijksituaties, themaopdrachten, studiehulp, evaluatie en reflectie over de volgende onderwerpen.

Hoofdstuk 1: Zorgvragers op de afdeling Verloskunde, Kraamafdeling en Kinderafdeling

- het moederschap
- de verschillende zorgvragers op de afdeling Verloskunde en de Kraamafdeling
- de verschillende zorgvragers op de Kinderafdeling
- de verschillende zorgvragers op een Moeder en Kindcentrum

Hoofdstuk 2: Geschiedenis van de obstetrie-, kraam- en kinderverpleegkunde en voorzieningen

- verloskunde en kraamzorg
- kinderverpleegkunde
- het Moeder en Kindcentrum

Hoofdstuk 3: Proces van intake tot beëindiging zorgverlening

- proces van opname tot en met ontslag van de zwangere
- proces van opname tot en met ontslag van het kind

Hoofdstuk 4: Het verpleegkundig proces

- het verpleegkundig proces bij de fysiologische bevalling
- het verpleegkundig proces bij het kind

Verwerking

Verwerkingsopdrachten

1

Zorgvragers op de afdeling Verloskunde, Kraamafdeling en Kinderafdeling

- 1 Vanaf 1970 werden vrouwen steeds later moeder. Kies de twee juiste redenen.
- a Het moederschap leek een minder aantrekkelijke levensinvulling.
 - b Mannen wilden steeds later vader worden, waardoor vrouwen het moederschap ook gingen uitstellen.
 - c Meisjes en vrouwen gingen langer naar school en gingen daarna werken.
 - d Vanaf 1971 kwam de anticonceptiepil beschikbaar voor veel vrouwen, waardoor zij aan gezinsplanning konden doen.

- 2 Uit onderzoek blijkt dat zwangerschappen van vrouwen met een migratieachtergrond vaker met problemen gepaard gaan dan die van autochtone vrouwen. Wat is een goede verklaring hiervoor?

- 3 Met welke zorgvragers heb je te maken op de afdeling Verloskunde en op de Kraamafdeling? Noem er drie.

- 4 Lees de situatieschets en beantwoord de vragen.

Anna meldt zich als barende bij de verloskamers. Haar partner Jet ondersteunt haar. Vlak voordat het kindje geboren wordt, komt Joost binnen. De verloskundige geeft aan dat Joost een vriend is van Anna en Jet en dat hij de donor is. Karen, een van de verpleegkundigen, duwt Jet aan de kant, zodat Joost dicht bij het bed staat. 'Papa moet de kleine dadelijk natuurlijk het eerste kunnen zien!' zegt ze. Anna wordt onrustig en reikt naar Jet.

- a Wat vind je van het optreden van Karen?
- _____
- _____
- b Wat zou jij doen als je verpleegkundige was in bovenstaande situatie?
- _____
- _____
- _____
- 5 Vul de juiste woorden in.
Kies uit: **Kinderafdeling** – **neonatologieverpleegkundige** – **pasgeborene** – **pylorus hypertrofie** – **zuigeling**
- Max is negen dagen oud, hij is dus een _____. Max heeft een infectie opgelopen en heeft daarom zorg nodig van een _____.
- Ayse van vier maanden ligt op de _____. De kleine _____ lijdt aan een spasme van de kringspier van de maag naar de darm: een _____.
- 6 Kies de juiste woorden.
Bij een Moeder en Kindcentrum werkt de afdeling **Neonatologie / Verloskunde** samen met de **Kinderafdeling / Kraamafdeling**. In een Moeder en Kindcentrum ligt de nadruk op **gezinsgerichte / kindgerichte** zorg. Ouders en kind worden niet gescheiden en de partner mag **meestal / altijd** blijven.

2

Geschiedenis van de obstetrie-, kraam- en kinderverpleegkunde en voorzieningen

- 1 Tegenwoordig zijn er veel zorgverleners die een vrouw bijstaan bij de bevalling en daarna. Dat was vroeger ook al zo. In de loop der tijd zijn de namen van de beroepen wel veranderd. Combineer de beroepen uit heden en verleden met de juiste omschrijving.

	Beroep		Omschrijving
1	vroedvrouw	a	vrouw die in dienst is bij een rijke vrouw en die de baby borstvoeding geeft
2	baker	b	tot 1978 de titel voor een vrouw die de barende bijstaat bij de bevalling
3	kraamverzorgende	c	verpleegkundige die zonder aanvullende opleiding werkt op de Kraamafdeling
4	min	d	een ervaren moeder die (vroeger) na de bevalling zorgde voor moeder, kind en huishouden
5	vroedmeester	e	professional die na de bevalling zorg verleent aan moeder, kind en gezin
6	kraamverpleegkundige	f	arts die zich in de verloskunde heeft gespecialiseerd, vanaf de zeventiende eeuw

- 2 We vinden het tegenwoordig heel logisch dat artsen en verpleegkundigen hygiënisch werken bij bevallingen en bij het verzorgen van de barende en van de moeder. Beschrijf in drie zinnen hoe dit vroeger was en wat er vanaf ongeveer 1850 veranderde.

- 3 Lees de situatieschets en beantwoord de vraag.

Susan komt samen met haar verloskundige aan in het ziekenhuis. Zij was thuis aan het bevallen, maar de bevalling duurt lang en de verloskundige merkt dat de hartactiviteit van het kindje afneemt. De verloskundige heeft besloten om met Susan naar het ziekenhuis te gaan.

Gaat Susan naar een verloskamer of naar een triagekamer? Beargumenteer je keuze.

- 4 Op de afdeling Verloskunde en op de Kraamafdeling werken veel verschillende professionals. In de tabel staan omschrijvingen van functies. Vul de juiste functie in.

Omschrijving	Functie
Deze professional heeft de leiding over de bevalling en bezoekt de Kraamafdeling dagelijks.	
Deze professional assisteert bij een poliklinische partus.	
Verpleegkundige die zich heeft gespecialiseerd voor verpleging op de verloskamers of Kraamafdeling.	

- 5 Vul de juiste woorden in.
Kies uit: **antibiotica – de middeleeuwen – de twintigste eeuw – het zieke kind – infectieziekten – kinderarbeid**

Het kind is een volwassene in het klein, vonden mensen in _____
_____. Pas in 1874, toen _____ bij wet werd beperkt,
kwam er aandacht voor de opvoeding en gezondheid van het kind. De rechten van
_____ zijn vastgelegd in het Handvest Kind en Ziekenhuis. Tot
het begin van _____ waren _____
de belangrijkste doodsoorzaak bij jonge kinderen. Vanaf de invoering van
_____ is de sterftkans van kinderen dramatisch afgenomen.

- 6 Bij het consultatiebureau krijgen ouders van baby's en jonge kinderen voorlichting en advies. Welke taken heeft het consultatiebureau?
- spel- en gedragstherapie aanbieden
 - vaccineren tegen onder andere difterie, kinkhoest, tetanus en pokken
 - verlenen van eerste hulp
 - voorlichting en advies geven over opvoeding
 - vroegtijdig signaleren van stoornissen in groei en ontwikkeling
- 7 Sinds de negentiende eeuw is het uitgangspunt van de kinderverpleegkunde dat het kind een uniek individu is en geen kleine volwassene.
Lees de situatieschets en beantwoord de vraag.

Ahmed van zes jaar ondergaat vandaag een kijkoperatie in zijn buik. Hij is zwakbegaafd en spreekt slecht Nederlands. Hij is bang in de voor hem onbekende omgeving van het ziekenhuis. Gelukkig is zijn nicht Fatma (19 jaar) bij hem. Zij houdt zijn hand vast en legt hem uit wat er gaat gebeuren. Als verpleegkundige Anne komt vertellen wat er allemaal gaat gebeuren, wordt Ahmed bang. Hij kijkt hulpzoekend naar Fatma. Fatma praat Arabisch met Ahmed. De toon is sussend en troostend. Anne begrijpt niet wat de twee tegen elkaar zeggen.

Welke dingen kan Anne doen in deze situatie? Denk daarbij aan de uitgangspunten van de V&VN Kinderverpleegkunde.

- a Achmed heeft Fatma blijkbaar hard nodig in deze situatie. Anne moet daar alle ruimte aan geven.
- b Anne eist dat er alleen Nederlands gesproken wordt, zodat zij weet wat Fatma tegen Achmed zegt.
- c Anne informeert bij Fatma waar Achmeds ouders zijn.
- d Anne vraagt Fatma om de informatie die zij geeft, voor Achmed te vertalen.
- e Anne weigert verdere informatie te geven totdat de ouders van Achmed er zijn.

- 8 De Kinderafdeling heeft allerlei voorzieningen die zijn afgestemd op de behoeften van het kind en de ouders. De afdeling heeft verschillende ruimten. Beschrijf de visie achter elk van de onderstaande ruimten.

Ruimte	Visie
onderzoek- en behandelkamer	
ouderkamer	
speelkamer	

- 9 Op de Kinderafdeling kom je veel verschillende hulpverleners tegen. Combineer de functie met de bijbehorende omschrijving.

	Functie		Omschrijving
1	neonatologieverpleegkundige	a	Behandelt kinderen op orthopedisch of neurologisch gebied.
2	fysiotherapeut	b	Observeert het gedrag van zieke kinderen en begeleidt en activeert hen.
3	ergotherapeut	c	Levert een bijdrage aan de behandeling van kinderen met functiestoornissen, zoals verminderde kracht en coördinatie.
4	pedagogisch medewerker	d	Wordt ingeschakeld bij kinderen met ernstige emotionele stoornissen.
5	kinderpsycholoog	e	Is gespecialiseerd in de leer van de pasgeborene.

- 10 In het Moeder en Kindcentrum zijn verschillende afdelingen gecombineerd om optimale zorg te bieden aan het hele gezin. Dit wordt gezinsgerichte zorg genoemd.
- a Welke afdelingen werken samen binnen het Moeder en Kindcentrum?

- b Wat is het doel van gezinsgerichte zorg?

- c Binnen het Moeder en Kindcentrum zijn eenpersoonskamers waar het gezin kan verblijven. Welke drie soorten 'suites' zijn er te vinden in het Moeder en Kindcentrum?

3

Proces van intake tot beëindiging zorgverlening

- 1 Het merendeel van de vrouwen in Nederland bevalt in het ziekenhuis. Zo'n bevalling kan klinisch of poliklinisch zijn. Geef in de tabel aan of het gaat om een klinische of een poliklinische bevalling.

Situatie	Klinische bevalling	Poliklinische bevalling
De gynaecoloog begeleidt de bevalling.		
De zwangere kiest er zelf voor om in het ziekenhuis te bevallen.		
De eigen verloskundige begeleidt de bevalling.		
Er is een medische indicatie voor een ziekenhuisbevalling.		
De barende gaat van een meerling bevallen.		

- 2 Als de barende zich in het ziekenhuis meldt, wordt ze naar een verloskamer gebracht. Soms wordt ze in de triagekamer opgevangen. Lees de situatieschets en beantwoord de vraag.

Sanne bevalt van haar eerste kindje. Ze wil graag thuis, in haar eigen omgeving, bevallen. De bevalling duurt nu al een dag en de ontsluiting vordert niet. Als haar verloskundige de bloeddruk van Sanne opneemt, ziet ze dat deze wel erg hoog is. De verloskundige besluit contact op te nemen met de dienstdoende gynaecoloog in het ziekenhuis, zodat Sanne in het ziekenhuis kan bevallen.

Hoe wordt Sanne in het ziekenhuis opgevangen?

- a Sanne wordt meteen naar een verloskamer gebracht.
- b Sanne wordt opgevangen in de triagekamer waar de obstetrieverpleegkundige een anamnese afneemt.
- c Sannes verloskundige gaat in overleg met de gynaecoloog en dan wordt besloten waar Sanne gaat bevallen.

- 3 De kraamperiode is de tijd vanaf de bevalling tot acht dagen daarna. Kraamvrouwen krijgen tijdens die periode kraamzorg.
Lees de situatieschets en beantwoord de vraag.

Sanne is op 18 maart bevallen van een gezonde zoon. Omdat Sanne een hoge bloeddruk had, moet ze nog 24 uur in het ziekenhuis blijven ter observatie. Op 19 maart mag ze naar huis.

Tot welke datum krijgt Sanne thuiszorg?

- 4 De opname van een kind in het ziekenhuis is een proces waarbij verschillende zorgverleners verschillende taken hebben.
Lees de situatieschets.

De vierjarige Max is schreeuwend van pijn wakker geworden. Zijn ouders hebben geen idee wat er aan de hand is en hebben Max in paniek naar de spoedeisende hulp gebracht. Daar blijkt dat Max waarschijnlijk een acute blindedarmontsteking heeft.

Zet de stappen bij de opname van Max in de juiste volgorde. Zet een 1 voor de eerste stap, een 2 voor de tweede, en zo verder.

- ___ De arts neemt de medische anamnese af.
- ___ De triageverpleegkundige bepaalt hoe snel Max moet worden gezien door een arts.
- ___ Max wordt overgedragen aan de Kinderafdeling.
- ___ De medisch specialist stelt een voorlopige diagnose.

- 5 De piramide van Maslow laat zien welke belangrijke behoeften mensen hebben om gezond en gelukkig te kunnen leven en zich te kunnen ontwikkelen. Als een kind in het ziekenhuis wordt opgenomen, vormt dit een bedreiging van een aantal behoeften.
- a Geef aan welke behoeften worden bedreigd bij een baby van zes maanden die in het ziekenhuis wordt opgenomen.

- b Wat kun je als verpleegkundige doen om in de basisbehoeften van de baby van zes maanden te voorzien?

- 6 Het ontslag van een kind uit het ziekenhuis wordt al vroeg voorbereid. Afhankelijk van de situatie gaat het kind naar huis of wordt het overgeplaatst naar een andere afdeling of een andere instelling.
Lees de situatieschets en beantwoord de vraag.

Mees heeft twee weken in het ziekenhuis gelegen met ernstige brandwonden. De wonden zijn nu goed genoeg genezen en Mees zou weer naar huis kunnen. Mees en zijn ouders zien daar erg tegenop. Zij hebben zelf het gevoel dat hij langer moet revalideren. Mees' ouders voelen zich bovendien niet goed opgewassen tegen de situatie: ze moeten de brandwonden verzorgen en ze voelen zich erg onzeker of ze dat wel kunnen.

Wat is het meest waarschijnlijke scenario in deze situatie?

- a Mees blijft in het ziekenhuis, tot het moment dat hij en zijn ouders er klaar voor zijn dat hij thuiskomt.
- b Mees gaat naar een revalidatiecentrum.
- c Mees gaat wel naar huis. Zijn ouders worden begeleid door zorgverleners van de thuiszorg.
- d Mees wordt overgeplaatst naar het brandwondencentrum in Beverwijk.

4

Het verpleegkundig proces

- 1 Lees de situatieschets.

Anja denkt dat de bevalling begonnen is. Omdat ze eerder een keizersnede heeft gehad, zal ze ook deze keer in het ziekenhuis bevallen. Haar verloskundige belt naar het ziekenhuis om bij de dienstdoende gynaecoloog te melden dat Anja eraan komt.

Wat gebeurt er allemaal voordat Anja op de Kraamafdeling ligt? Zet de stappen in de juiste volgorde. Zet een 1 voor de eerste stap, een 2 voor de volgende stap, en zo verder.

- ___ Anja komt in het ziekenhuis aan en wordt geïdentificeerd.
- ___ De obstetrieverpleegkundige van de verloskamers stelt een aantal vragen.
- ___ De obstetrieverpleegkundige geeft de komst en gegevens van Anja door aan de tweedelijnsverloskundige.
- ___ De verpleegkundige anamnese wordt afgenomen.

2 Verpleegkundigen op de verloskamers werken met standaardprotocollen en standaardwerkinstructies. Bij een zich aankondigende bevalling stellen zorgverleners geen diagnoses en ze formuleren geen doelen en interventies. Waarom gebeurt dit niet bij bevallingen?

3 In een werkinstructie voor de obstetrieverpleegkundige staat stap voor stap beschreven wat er nodig is om een fysiologische bevalling te begeleiden en welke interventies in welke volgorde moeten worden uitgevoerd. Welke punten staan er in een werkinstructie voor de obstetrieverpleegkundige?

- a bij wie de verpleegkundige terecht kan bij complicaties
- b de geboortedatum van de zwangere
- c een stapsgewijze beschrijving van de interventies
- d het materiaal dat nodig is bij een fysiologische bevalling
- e waar op te letten tijdens de handelingen

4 Naast werkinstructies maken verpleegkundigen gebruik van protocollen. Wat is het verschil tussen een werkinstructie en een protocol?

5 Bij het ontslaggesprek ontvangt de kraamvrouw het bevallingsverslag. Welke gegevens staan hierin?

- a de beschrijving van het CTG
- b de gegevens uit de verpleegkundige anamnese
- c het geboortetijdstip
- d het verloop van het proces voorafgaand aan de bevalling
- e wie wanneer op de verloskamers is geweest

6 Tijdens het ontslaggesprek krijgen de kraamvrouw en haar partner verschillende documenten en verslagen mee naar huis. Geef een korte beschrijving van het bevallingsverslag, de kraamoverdracht, de borstvoedingsoverdracht en de leefregels.

Document	Beschrijving
bevallingsverslag	
kraamoverdracht	
borstvoedings-overdracht	
leefregels voor de kraamvrouw	

- 7 Lees de situatieschets en vul de tabel in.

Bram van zes jaar heeft een acute blindedarmonsteking. Hij moet zo snel mogelijk worden geopereerd. Hij gaat direct via de spoedeisende hulp naar de operatiekamer.

De verpleegkundige moet een aantal gegevens verzamelen. Op welke momenten zal zij dit doen?

Benodigde gegevens	Verzamelen voor de operatie	Verzamelen tijdens de operatie, bij de ouders	Verzamelen na de operatie
lengte en gewicht			
de 'knuffel'			
de ontwikkeling van het kind			
temperatuur, pols, ademhaling			
slaapgewoonten			
de zindelijkheid			
eerdere ziekenhuisopnamen			
(mate van) pijn			

- 8 De verpleegkundige heeft een groot aantal taken bij de geplande opname van een kind.
- a Zet de verschillende taken van de verpleegkundige in de juiste volgorde. Zet een 1 voor de eerste stap, een 2 voor de tweede, en zo verder.
- ___ De verpleegkundige vraagt naar eerdere opnamen, doorgemaakte ziekten, gezinssamenstelling en specifieke gewoonten van het kind.
 - ___ De verpleegkundige interpreteert en clustert de gegevens van de anamnese.
 - ___ De verpleegkundige meet en weegt het kind en neemt de temperatuur op.
 - ___ De verpleegkundige formuleert zorgdoelen en interventies.
 - ___ De verpleegkundige verzamelt gegevens voor de verpleegkundige diagnose.
 - ___ De verpleegkundige stelt een verpleegplan op.
- b Terwijl de verpleegkundige objectieve gegevens van het kind verzamelt (lengte, gewicht, temperatuur), observeert zij het kind ook. Noem drie verpleegkundige observatiepunten.
-
-
-
- c Als verpleegkundige formuleer je, in samenspraak met de ouders, verpleegkundige doelen. Om een doel te behalen, zet je interventies in. Beschrijf wat je doet, nadat je een interventie hebt ingezet.
-
-
-
- d De verpleegkundige rapporteert de gegevens die betrekking hebben op het verpleegkundig proces van het kind. In welk document zijn deze gegevens te vinden?
- a verpleegkundig dossier
 - b verpleegkundige rapportage
 - c verpleegplan
 - d zorgplan

Daniel valt uit zijn hoogslaper

Een harde bons, midden in de nacht

Jelle en Saskia slapen, het is 4.15 uur 's nachts. Opeens zit Jelle rechtop en stoot Saskia aan: 'Sas, wakker worden, ik hoorde iets in de kamer van Daniel, een harde bons.' Voor Saskia goed en wel haar ogen open heeft, is Jelle al uit bed gesprongen en naar de kamer van Daniel gesneld. Daniel heeft kortgeleden een hoogslaper gekregen. Ze twijfelden beiden of

hij met zijn vijf jaar niet te klein was, maar hij wilde zo graag een 'grote-jongens-bed'. Met de komst van een tweede kind, drie maanden geleden, voelde Daniel zich ook echt ineens groot.

Inmiddels is ook Saskia in Daniels kamer. Daniel ligt op de grond en kijkt met grote verwarde ogen naar zijn papa. Hij is uit zijn bed gevallen. Zijn arm ligt in een rare hoek naast zijn lijf en er zit een enorme bult op zijn hoofd. Jelle zegt: 'Sas, blijf hier en praat tegen hem. Ik kleed me aan en ga naar de eerste hulp. Blijf jij hier bij Elise?' Daniel huilt zachtjes en klaagt over pijn. 'Stil maar liefje, papa gaat even met je naar de dokter. Alles komt goed, stil maar.'

De spoedeisende hulp

Gelukkig is het ziekenhuis vlakbij en is het niet druk op de spoedeisende hulp. De verpleegkundige neemt Daniel en Jelle direct mee naar een onderzoekskamer. Ze vraagt Jelle wat er gebeurd is en of Daniel het bewustzijn heeft verloren. Kort daarna komt de dienstdoende arts Daniel onderzoeken.

Hij wil in elk geval een röntgenfoto van de pols laten maken, want hij denkt aan een polsfractuur. Bovendien verdenkt hij Daniel van een forse hersenschudding. Hij geeft aan dat hiervoor een opname ter observatie noodzakelijk is. De verpleegkundige brengt een mitella aan om de pols en arm van Daniel te ontlasten en geeft hem paracetamoldrank tegen de pijn. 'We gaan eerst naar de röntgen en daarna door naar de afdeling.'

Daniel begint heel hard te huilen en te snikken. 'Papa, nee. Niet weggaan, ik wil mee naar huis. Papa, nee. Laat me hier niet alleen, papa, papa.'

Jelle schrikt van de reactie van zijn zoon. Alleen laten? Geen sprake van! Hij blijft bij hem, hij vond het zo vanzelfsprekend dat hij dat niet eens hardop uitgesproken heeft. 'Schat, papa blijft bij jou. Geen zorgen. Ik blijf bij jou, ik laat je echt niet alleen.'

Deze uitgave Kraam, kind en jeugd in het ziekenhuis maakt deel uit van de serie Traject V&V. De theorie van deze uitgave sluit volledig aan bij onderstaande werkprocessen uit het kwalificatiedossier Mbo-Verpleegkundige.

P1-K1-W1 Biedt zorg en begeleiding rond onderzoek en behandeling

P1-K1-W2 Communiqueert met een zorgvrager ter bevordering van behandeling en herstel

De leermiddelen uit de serie Traject V&V zijn bestemd voor de opleiding Verzorgende IG (niveau 3) en de opleiding Mbo-Verpleegkundige (niveau 4). Door de thematische opbouw is Traject V&V geschikt voor alle onderwijsvormen en alle leerwegen, past daarnaast in verkorte trajecten en sluit aan bij elke leerstijl. De leerstof is opgebouwd uit: theorie, praktijksituaties en beroepsvaardigheden. Je kunt starten vanuit de theorie of vanuit een (gesimuleerde) praktijksituatie. Wat voor jou het beste werkt.

De **theorie** bevat alle basiskennis en achtergrondinformatie bij het betreffende werkproces en bevat veel voorbeelden uit de beroepspraktijk. De verwerkingsopdrachten sluiten aan bij de leerstof in de theorieboeken.

De **praktijksituaties** zijn realistische beschrijvingen van situaties uit de beroepspraktijk, inclusief opdrachten gekoppeld aan houdingsaspecten, vaardigheden en kenniselementen.

De **beroepsvaardigheden** bevatten opdrachten voor het stapsgewijs aanleren van instrumenteel-technische en sociaal-agogische vaardigheden.

Het complete aanbod van Traject V&V bestaat uit:

- theorieboeken met een heldere en gestructureerde uitleg over de benodigde vakkennis, verduidelijkt met veel praktijkvoorbeelden;
- werkboeken met verwerkingsopdrachten, toepassingsopdrachten en evaluatie of reflectieopdrachten;
- digitale omgeving met ondersteunend materiaal voor zowel student als docent.

Wil je weten welke materialen er nog meer beschikbaar zijn bij Traject V&V?

Kijk dan op: www.thiememeulenhoff.nl/trajectvenv

Auteurs:

G. van den Aker
C. Dirkse
N. Dorenbos
M.B. Haak
H.P.M. van der Maat

Onder redactie van:

C.A. Abrahamse
M.H.A.J. Gloudemans

9 789006 910681